

Ігор Зварич

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ — ДОМІНАНТА ЕТНОПОЛІТИЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ УКРАЇНИ

У статті розглядаються різні аспекти впливів етнополітичного менеджменту на формування національної ідентичності.

Igor Zvarych. The influence of ethno-political management on the formation of national identity. The article considers different aspects of the influence of ethno-political management on the formation of national identity.

Переважає більшість країн, що здобули державну незалежність сьогодні, як показує практика, зіштовхуються з проблемою національної консолідації та інтеграції. Загрозами для нових держав стали прояви *федералізму, регіоналізму і сепаратизму*. Це пояснюється різними причинами, одна з яких — відсутність консенсусу як з окремих питань історичного минулого, так і геополітичних інтересів тієї чи іншої країни. Передумови таких розбіжностей також зрозумілі, вони знаходяться у площині різних підходів та інтерпретацій історичного минулого, ментальних особливостей етнічних і регіональних груп населення, мовно-культурних, конфесійних тощо їх характеристик. Долати ці розходження важко, оскільки йдеться про глибинні засади *національної ідентичності*, на яких сформувалася та чи інша етнічна спільнота.

Україна у цьому відношенні яскравий приклад, що демонструє розбіжності у таких складових національного ідентитету, як історичне минуле, мовні, конфесійні та геополітичні пріоритети. Наявність цих розходжень нерідко стає перешкодою на шляху до національного консенсусу серед громадян країни. Про що це свідчить? Насамперед, про розмитість у поглядах на власну національну історію і вибірковість історичної пам'яті, тобто тієї чуттєвої основи нації, яка формує її національну ідентичність. Якщо до цього додати жорстку опозиційність певних політичних сил діям влади у сфері гуманітарної політики, про що йтиметься далі, то є всі підстави вести мову про такий феномен сучасної української політики, як *конфлікт ідентичностей*. Під цим поняттям ми розуміємо наявність протилежних, а інколи й полярних оцінок, думок та поглядів суспільства і його еліт на базові засади національної історії та перспективи подальшого поступу країни. Постає питан-

ня, чи все робиться для формування і розвитку національної ідентичності в нашій державі, а головне, як це робиться?

На наш погляд, жорстке протистояння політичних сил у боротьбі за владу як у центрі, так і на місцях змушує їх апелювати до політико-ідеологічних та морально-етичних засад становлення української нації, послуговуючись нерідко застарілими, але доволі ефективними стереотипами минулого, працюючи у такий спосіб не на консолідацію країни та інтеграцію суспільства, а на її розкол. Як наслідок, сьогодні наша держава у морально-психологічному і політичному відношеннях зупинилася на рівні кінця 80-х — початку 90-х рр. минулого століття, коли гостро дебатовалися питання національної належності, свідомості та самосвідомості. За такого стану національного менталітету країна успішно розвиватися не може, а тому постає сакраментальне питання: що робити?

Одним із засобів подолання конфлікту ідентичностей в Україні, на наш погляд, має стати ефективний *етнополітичний менеджмент*, тобто технологія управління тенденціями та процесами у сфері як етнічних, так і регіональних (територіальних) відносин з метою запобігання руйнівним конфліктам і пошуку цивілізованих шляхів вирішення тих, які вже існують. Щоб розкрити структуру та механізм реалізації етнополітичного менеджменту, необхідно розглянути найбільш суттєві компоненти і характерні особливості функціонування такого механізму. Відтак, на нашу думку, невід'ємними складовими етнополітичного менеджменту є правові, організаційно-адміністративні та ідеологічні компоненти управління етнополітичними і регіональними процесами у державі.

Що стосується *правових засад* державної етнополітики, яка з технологічного боку є ні чим іншим, як управлінням етнополітичними процесами на конституційній та законодавчій основі, то передусім вони й створюють систему легітимних дій як з боку влади, так і етнічних спільнот та місцевих влад різних рівнів, спрямованих на задоволення інтересів громадян, суспільства і держави, а також специфічних потреб етнічних меншин.

Нормативно-правова база у сфері етнополітики складається сьогодні в Україні з низки законодавчо-правових актів, основу яких становить Конституція України. Нагадаємо, що вона оперує такими визначальними категоріями, як «народ України», «національні меншини», «корінні народи» та цілим рядом інших важливих понять у галузі права і етнополітики¹. Як Основний закон держави, Конституція України в частині забезпечення і реалізації

етнополітики сформувалася на базі низки правових і політичних актів, що заклали законодавче підґрунтя етнополітичного розвитку суспільства. До таких слід віднести Декларацію прав національностей України; закони України: «Про національні меншини в Україні»; «Про громадянство в Україні»; «Про біженців»; «Про імміграцію» та інші. Послідовна їх реалізація сприяла і сприяє збереженню міжетнічного миру у сучасному українському суспільстві². Таким чином, правові засади етнополітичного менеджменту є достатньо вагомим фундаментом для успішної реалізації курсу на цивілізоване вирішення етнополітичних конфліктів у вітчизняному поліетнічному соціумі.

Щодо *організаційно-адміністративного механізму* етнополітичного менеджменту, то він складається з відповідних державних інституцій, органів місцевого самоврядування і громадських організацій, створених за етнічною ознакою з метою репрезентації інтересів національних меншин. У переважній більшості вони задовольняють вимоги та інтереси етнічних спільнот, хоча є й винятки, що, насамперед, стосується особливостей статусу представницьких інституцій кримських татар.

Нарешті, стосовно *ідеологічної компоненти* етнополітичного менеджменту, то її сутність полягає передусім у формуванні прийнятної спільної картини національної історії країни. На жаль, саме у цій складовій етнополітичний менеджмент має суттєву прогалину, через що ідеологічну компоненту можна вважати чи не найслабшою його ланкою. При цьому така ідеологічна домінанта мала б сприяти поширенню і утвердженню культури миру, а не конфронтації серед представників різних етнічних спільнот, народу та влади, центру і регіонів. Натомість ми бачимо, як ідеологічні постулати різних політичних сил, орієнтованих на контроль за владою, стають підвалинами жорсткої міжпартійної конкуренції, що не зупиняється навіть перед небезпекою руйнації держави.

Необхідність посилення ролі етнополітичного менеджменту і насамперед його ідеологічної складової зумовлена низкою чинників. Йдеться передусім про демократичні засади суспільного розвитку, що спираються не стільки на силові та репресивні методи розв'язання конфліктів, як на мирні переговори і пошук компромісу між конфліктуєчими сторонами. Наступний — імператив сучасної цивілізації, який попри все, але орієнтує міжнародну спільноту на розвиток культури миру, а не війни, плюралізму і діалогу цивілізацій, а не їх «зіткнення» (С. Гантінгтон).

Вирішення цих завдань покладається як на владні органи та інститути — парламент, уряд, конституційний суд, так і на органи місцевого самоврядування; політичні партії і рухи; громадські об'єднання національних спільнот; окремих громадян, які належать до національних меншин. Усі ці суб'єкти влади і лідери громадсько-політичних структур є компонентами доволі складного механізму керуючого впливу на етнополітичні та регіональні процеси, що мають безпосереднє відношення до етнополітичного менеджменту.

Коли говориться про менеджмент в етнополітиці, то необхідно мати на увазі, що йдеться про ту частину або сегмент явища, які носять упорядкований характер, тобто явище чи процес, певним чином структуровані та організовані. Це означає, що управлінські дії і рішення щодо етнонаціональних громад стосуються не всіх без винятку явищ та процесів етнонаціонального спектра, а лише тих із них, яким притаманні інституційні ознаки. Отже, йдеться про цілеспрямовані регулюючі дії влади насамперед відносно організацій національних меншин — національно-культурних товариств, громадсько-політичних спілок та асоціацій, які діють у правовому полі держави і обстоюють специфічні групи інтересів, що мають етнонаціональне забарвлення. Якщо етнічні та національні спільноти — це певні групи населення, котрі можуть проживати як компактно, так і дисперсно, не маючи при цьому організаційних структур і засад діяльності, а тому їх можна розглядати як дисперсні або аморфні, то за наявності товариств, об'єднань і асоціацій вони набувають інституційних ознак, завдяки яким постають уже як організовані громади. Саме це є передумовою керуючого впливу держави на такі спільноти, а спільнот на державу.

Ведучи мову про етнополітичний менеджмент, необхідно зробити одне суттєве застереження. Воно торкається двох ключових термінів, з яких складається це поняття: «політика» та «менеджмент». У поєднанні з етнічним чинником виникає ефект політичного управління, з одного боку, тобто управління не стільки адміністративними, скільки політичними (вольовими та легітимними) методами, а з другого — управління політизованою етнічністю з використанням нормативно-правових, адміністративних та ідеологічних ресурсів влади. Таким чином, етнополітичний менеджмент — це досить складне поняття, коли політика є засобом управління, а управління виступає інструментом політики. На

нашу думку, відмінність між цими обома аспектами такого складного концепту полягає у тому, що за умов гострої політизації етнічності на перший план виходить *політика* як метод управління, тоді як під час стійкого розвитку суспільства, коли політична температура його істотно спадає, *управління* стає засобом формування політичної стратегії національного розвитку і шляхів її реалізації відповідними органами державної влади.

Відтак під етнополітичним менеджментом розуміють систему політичних, адміністративних та організаційно-правових дій органів державної влади, спрямовану на запобігання руйнівним чи деструктивним політичним конфліктам на етнонаціональному ґрунті задля оптимізації міжнаціональних відносин у поліетнічному суспільстві. При цьому в основі його механізму — інституційна мережа, завдяки якій вдається здійснювати діагностику, експертизу і мінімізацію політичних ризиків, спричинених етнічним чинником. Отже, згідно із запропонованим визначенням етнополітичного менеджменту під ним слід розуміти засновану на праві структуру владних інституцій, що здійснюють регулювання етнополітичними процесами з метою оптимізації міжетнічних відносин у поліетнічній державі і запобігання виникненню міжетнічних конфліктів.

Головні цілі та завдання органів державного управління у сфері етнополітичного менеджменту підпорядковані загальній фундаментальній стратегії розвитку суспільства як національного або етнополітичного організму. Вона полягає в необхідності виправлення деформацій у міжетнічних відносинах шляхом етнонаціонального відродження, повноцінного функціонування і розвитку громад і культур етнічних меншин. Основними компонентами цієї стратегії є:

- забезпечення комплексного підходу до етнонаціональних проблем, що сприяє виробленню нових законопроектів у царині національно-державного будівництва, зміцненню демократичних засад суспільного розвитку, збереженню територіальної цілісності держави, недопущенню міжетнічних протистоянь;

- утвердження у суспільному житті етнічної толерантності та злагоди, багатоманітності культур (полікультурності), взаємного порозуміння різних етнічних груп, насамперед між титульним етносом і національними меншинами;

- дотримання сталої рівноваги між загальними інтересами нації та потребами етнокультурного відродження етнічних меншин

України на шляху до становлення української політичної нації.

Практика свідчить, що всі негативні процеси в етнополітичній сфері (загострення конфліктних ситуацій, протистояння, силові прояви впливу і т. ін.) на сьогодні спричинені не стільки процесами етнізації політики, скільки її *регіоналізацією*, яка стає домінуючим чинником вітчизняного політичного простору. Іншими словами, етнічна компонента не є самостійною серед тих, що визначають політичну температуру суспільства, а виявляється у взаємодії з іншими і насамперед такими, як регіональний чинник.

Сформувати *національний ідентитет*, тобто консенсус з приводу фундаментальної шкали цінностей, яка консолідує еліти та суспільство, громадян різних національностей і регіонів, можливо лише на тлі широкого громадського діалогу, подолання стереотипів минулого, модернізації успадкованих ідентитетів на засадах верховенства права і відкритого громадянського суспільства. Інша альтернатива — це регіоналізація єдиного національного простору з непередбачуваними ризиками та їх наслідками для демократії і країни в цілому.

Останнім часом українське суспільство досить гостро відчуває намагання з боку певних політичних еліт поєднати етнічні чинники з регіональною специфікою окремих територій, щоб загострити політичну ситуацію, одержавши у підсумку сумнівні політичні дивіденди. Як приклад такого загострення подій, на переконання багатьох політологів, можна навести спроби консолідації представників органів місцевих і регіональних влад на платформі гострої критики гуманітарної політики в Україні. Свідченням цього є, на їх думку, другий з'їзд рад усіх рівнів, що відбувся 1 березня 2008 року у Северодонецьку. Як зазначали самі його організатори, у порядку денному цього заходу стояли два питання: гуманітарна ситуація у державі та захист прав російськомовних громадян України³. У зв'язку з цим чималий інтерес у дослідників цієї проблематики мало б викликали недавнє повідомлення Укрінформу про те, що ситуацію з освітою українською мовою в Росії, а російською в Україні вивчить Комісар ОБСЄ у справах національних меншин Кнут Воллебек⁴, висновки якого можуть суттєво прояснити існуючі реалії у цьому.

Те, що гуманітарний простір країни дійсно потребує уваги — і не лише влади, а й громадськості, сумнівів немає. Проте важко коментувати проблему захисту прав російськомовних громадян в Україні, оскільки вони захищені нормами Конституції та відповідного

їй чинного законодавства, зокрема й міжнародного, до якого приєдналася наша держава. Але, попри це, представники радикального регіоналізму, тобто тих політичних еліт, котрі будь-що вимагають: а) негайного надання статусу другої державної мови — російській; б) запровадження федеративного адміністративно-територіального устрою; в) прикриваючись тезою так званого «канонічного православ'я», заперечують доцільність утворення єдиної помісної православної церкви в Україні тощо, фактично руйнують національний ідентитет українців як сучасної політичної нації.

Натомість, хоч час від часу, але дедалі активніше педалюється тематика регіональної ідентичності, наголошується на історичних, культурних, мовних тощо відмінностях між регіонами, ігноруючи той факт, що впродовж століть українцям як нації, по суті, заборонялося думати про якусь етнічну спорідненість, а тим більше національну спільність. Ось як регіоналі-радикали подають ситуацію з національним ідентитетом сьогодні: «Ми внаслідок історико-культурних та географічних особливостей, що склалися, різні»⁵.

Так, можна погодитися, що деякою мірою ми є різними, але ця відмінність: по-перше, вимагає правдивих і глибинних пояснень, чому ми різні і що не дає нам, так би мовити, «уподібнитися»; по-друге, розбіжності, які існують, не є нездоланим бар'єром на шляху до єднання; по-третє, будь-які відмінності, тим паче спричинені політикою національного гноблення у минулому, не повинні вести до протилежностей, а згодом і до конфлікту між етнічними групами та регіонами. Тож власна позиція окремих політичних еліт, в основі якої — консервація традицій імперського минулого у будь-яких його проявах, є чи не єдиною для них ідеологічною підставою, щоб і надалі експлуатувати тезу щодо регіональної специфіки, яка нібито конче потребує законодавчого закріплення. По суті, ідеологи і практики політичного регіоналізму прагнуть на конституційно-правовому рівні визнати і закріпити трагічну спадщину минулого, коли український народ було позбавлено права на самовизначення, а отже, й приречено на поступову, але неухильну асиміляцію. Саме фіксування результатів такої історичної і етнополітичної тенденції намагаються здійснити сьогодні окремі представники регіоналістського руху в Україні, використовуючи як технологію такої політики органи місцевого самоврядування, а також інші ресурси, які є у їхньому розпорядженні — від парламентської трибуни до участі у різного роду політичних інститутах і громадських об'єднаннях. Така політика, на наш по-

гляд, є не лише згубною для міжнаціонального спокою у державі, а й провокує міжрегіональне відчуження, формує двовекторну свідомість щодо стратегічних перспектив нашої країни в цілому, а саме: проєвропейську чи проросійську.

Виникає питання, що можна цьому протиставити? Чи володіє влада засобами і технологіями нейтралізації регіонального популізму, який дестабілізує ситуацію у державі, руйнуючи її етнополітичну цілісність та національну ідентичність? Можна стверджувати, що на сьогодні у її розпорядженні є різнопланові політико-правові, організаційно-адміністративні та ідейно-концептуальні управлінські технології впливу на радикалізм етнорегіоналів. Це насамперед конституційно-правові норми, що обмежують радикальний регіоналізм у його намаганнях, наприклад, змінити адміністративно-територіальний устрій за принципами *федералізму*, котрий на сьогодні є вже застарілою моделлю побудови держави і може розглядатися лише як данина минулим часам. Адже демократичні процеси, пов'язані з децентралізацію управління і зміцненням засад місцевого самоврядування, не порушуючи традиційних канонів державотворення, діють ефективніше, аніж класична система федералізму. Тому не можу погодитися з моїм добрим товаришем, народним депутатом України В. Тихоновим, який усе ще стверджує, що «кращого лікарства, ніж федералізм, Європа у цій справі запропонувати не зможе»⁶. В арсеналі влади є також установи, що контролюють і регулюють міжрегіональні та міжетнічні відносини згідно з нормами, зокрема і прямої дії, чинної Конституції України.

Згідно з її принципами влада як в особі тих народних депутатів України, які ухвалювали цей Основний закон держави, й тих, хто вносив у подальшому зміни і доповнення до нього, так і в особі Президента України, на противагу ідеологам регіоналізму, розглядає стратегію національного державотворення і формування єдиного простору національної ідентичності принципово по-іншому. У «Посланні до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище», зокрема, зазначено: «В історичній перспективі в країні відновлюється єдина українська політична нація. Цей процес — поступальний і незворотний... Український народ має потужний ресурс єдності. Його опорою є принцип унітарності»⁷.

Таким чином, на відміну від ідеологів вітчизняного політичного регіоналізму та федералізму, у контексті конституційних норм обстоюється принцип унітарності, але при цьому не у площині

централізованої, а навпаки, децентралізованої моделі організації влади та управління державою: «Наш орієнтир — більше прав і відповідальності для місцевих громад і регіонів», — йдеться у цьому ж Посланні далі. Водночас зміст цієї цитати красномовно засвідчує, що сьогодні вже ніхто в Україні не в змозі уникнути «регіоналістичної» риторики. І це цілком природно, адже конструктивний (котрий ще ідентифікується і як адміністративний) регіоналізм дедалі активніше набуває іманентних ознак домінуючої європейської тенденції у пошуках оптимізації системи управління територіальними ресурсами. При цьому є всі підстави для висновку, що в останній час зумовлені цим процеси регіоналізації набувають своєрідної інституціоналізації, свідченням чого є низка документів, зокрема ухвалена ще у 1988 році Хартія про регіоналізм, а також Європейська хартія регіональних або міноритарних мов, Декларація про регіоналізм у Європі тощо.

Проте необхідно наголосити, що європейський регіоналізм — явище доволі неоднорідне і суперечливе, хоча б з огляду на те, що там, з одного боку, дійсно відбуваються процеси зближення сім'ї європейських народів у рамках Європейського Союзу, а з іншого — суттєво зростає вплив місцевого самоврядування, і це теж є проявом загальноєвропейської тенденції до регіоналізації. Разом з тим важко не помітити й іншого, що також асоціюється з регіоналізмом, але набуває характеру *екстремізму* і *сепаратизму*. Зокрема, їхні прояви загалом регіонального змісту можна помітити у Франції на прикладі корсиканського руху за незалежність. В Італії має місце хоч і латентне, але доволі тривале протистояння між регіонами її північної і південної частин. На підтримку ідеї утворення на півночі цієї країни окремої держави під назвою Падонія дедалі активніше виступає політична партія «Ліга Півночі». Своє втілення радикальний регіоналізм знаходить і на території Великобританії, насамперед у вигляді північно-ірландського ірідентизму, шотландського і валійського автономізму. В іншій країні Європейського Союзу — Іспанії він давно перейшов у гостру фазу відвертого сепаратизму, що супроводжується терористичними діями баскських бойовиків. Прямим викликом цілісності країни став регіоналізм для Бельгії, який набуває дедалі відвертішого політизованого характеру, що, з огляду на етнічні та економічні складові конфлікту, створює сприятливий ґрунт якщо не для розпаду, то принаймні трансформації «столиці Європи» у конфедеративне утворення.

Таким чином, як видно, немало апологетів європейського регіоналізму також не завжди і в усьому дотримуються заснованого на міжнародному праві постулату територіальної цілісності існуючих країн, а сам він тяжіє до автономізації і навіть виходу зі складу тієї чи іншої з них та створення окремої незалежної держави. У зв'язку з цим виникає питання, чи не загрожує таке й територіальній цілісності України? І відповідь на нього слід шукати вже у площині розробки і впровадження активної *державної регіональної політики*. Її брак разом з іншими чинниками, такими як: «розбалансованість державного апарату, відсутність ефективного розподілу влад разом з анахронічним характером відносин «центр — регіони»... становлять основні загрози для країни та її громадян»⁸.

Вважаємо, що сучасна регіональна політика повинна виходити з концептуальних засад, в основу яких покладено принцип: «реальне місцеве самоврядування — сильна держава». Цей комплекс питань, пов'язаний з децентралізацією управління, має вирішуватися через удосконалення законодавства про місцеве самоврядування і знайти своє закріплення в оновленій Конституції, можливі зміни до якої нині обговорюються громадськістю. Під реальним самоврядуванням слід розуміти надання територіальним громадам прав, необхідних і достатніх для вирішення місцевих проблем, пов'язаних з виробництвом і зайнятістю населення, охороною здоров'я та довкілля, наповненням місцевих бюджетів. Такий шлях розвитку місцевого самоврядування, територіальних громад та, зрештою, регіонів нічого спільного не має з традиційними політичними вимогами щодо федералізму чи шантажем влади з боку регіональних еліт, які часто-густо є носіями застарілої схеми відносин між центром і регіонами, яка, що вже було зазначено, становить одну із загроз цілісності країни.

Разом з цим оптимізації етнополітичної складової регіональної політики безперечно сприяло б якнайскоріше ухвалення нової Концепції етнонаціональної та регіональної політики, котрою б передбачався такий механізм реалізації її гуманітарної складової, відповідно до якого національні та міжнародні норми права доповнювали одна одну, а не конфронтували між собою, як це, наприклад, має місце щодо мовного законодавства, коли поряд із Конституцією і законом про мови діє ще й не в усьому узгоджена з ними Європейська хартія регіональних або міноритарних мов. Отже, доводиться лише шкодувати, що так і не став повноцінним законодавчим актом поданий до парламенту ще у 2005 році проект

закону «Про Концепцію державної етнонаціональної політики». Тим не менше привертають увагу ті її положення, де наголошується на відсутності ефективної, з урахуванням регіональних особливостей, політики підтримання української мови та культури, котра була б із розумінням сприйнята більшістю російськомовного населення⁹.

Як показує досвід політичної діяльності на гуманітарному напрямі певних політичних сил, зокрема комуністів, радикалізованих регіональних еліт, різного роду проросійськи налаштованих громадських об'єднань і рухів, будь-яка підтримка владою статусу української мови як державної викликає шалений їх спротив, а самі зусилля влади щодо цього давно вже одержали ярлик на кшталт «насильницької українізації». Зрозуміло, що за таких умов формувати єдине поле національної ідентичності надзвичайно важко, але необхідно. Тому вважаємо цілком слушною пропозицію доопрацювати зазначений законопроект щодо Концепції етнонаціональної політики, додавши ще й рубрику «регіональної політики», адже ці поняття та реалії в українській дійсності досить тісно переплетені і взаємодіють як суттєвий етнорегіональний чинник.

Отже, здійснивши аналіз впливу етнополітичного менеджменту на формування національної ідентичності, приходимо до наступних висновків. *Перше*. В умовах гострої конфронтації політичних сил історичне минуле нашого народу нерідко використовується не як чинник консолідації, а дезінтеграції української нації. *Друге*. Сьогодні етнізація політики, помітна ще з дев'яностих років минулого століття, поступилася місцем її регіоналізації, коли етнічний чинник відіграє роль однієї зі складових етнополітичних і етнорегіональних процесів. *І, по-третє*. Етнополітичному менеджменту як механізмові та технології управління політичними ризиками на етнічному ґрунті, що має достатні правові і організаційно-адміністративні ресурси, передусім недостає ефективної ідеології, спрямованої на консолідацію та інтеграцію етнічних і регіональних спільнот у сучасну політичну націю.

Над розробкою концептуальних ідей та ідеологічних цінностей, що консолідували б націю у рамках єдиної країни, повинні співпрацювати політичні сили, регіональні еліти, громадські організації і рухи, експерти та науковці, спільним продуктом яких має стати концепт української держави, яка відповідала б критеріям модерної нації з її етнічними, регіонально-територіальними, громадянськими і політичними ознаками. Без цього країна

приречена на тривалу та виснажливу конфронтацію, від якої і надалі потерпатимуть усі.

¹ Конституція України. Закон України про внесення змін до Конституції України. — Харків: Фоліо, 2005. — 48 с.

² *Биков О. М.* Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні. — К., 2001. — С. 45–48; 53–57.

³ *Голенко В. Н., Тихонов В. Н.* Северодонецк: точки не будет. — Луганск: ПЦ «Максим», 2008. — С. 3.

⁴ Комісар ОБСЄ у Росії шукатиме... українські школи // Урядовий кур'єр. — 2009. — № 44 (3950). — 12 березня. — С. 3.

⁵ *Голенко В. Н., Тихонов В. Н.* Северодонецк: точки не будет. — С. 16.

⁶ *Тихонов В.* Под ярмо и гребенку // Комсомольская правда в Украине. Западноукраинский выпуск. — 2009. — № 55/11(3165/24560). — 13–19 марта. — С. 7.

⁷ Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 рік // Офіційний вісник України. Інформаційний бюлетень № 15 (53), 15 травня 2008 року (Спеціальний випуск). — К.: ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2008. — С. 4.

⁸ Там само. — С. 5.

⁹ Проект Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики України // <http://www.rada.gov.ua:8080/pls/zweb/webproc34?id -&pf3511-24713& pf35401-72088>.